

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ. МЕДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

Анотація. Українські русинські говори Східної Словаччини були предметом зацікавлень багатьох науковців. Автор статті звернула увагу на деякі лексикологічні, лексикографічні й на лінгвогеографічні праці, присвячені даним говорам, та проаналізувала мікрогрупу народних назв хвороб, які у них побутують.

Ключові слова: лексика, українські говори, медична лексика.

Summary. Ukrainian-Ruthenian dialects of Eastern Slovakia became the research subject of many scientists. The author of the article focused her attention to some lexicological, lexicographical and linguo-geographical works devoted to the mentioned dialects. She analyzed the micro-group of folk name diseases which are present in them.

Key words: lexis, Ukrainian dialects, Medical lexis.

Українські русинські говори Східної Словаччини належать до південно-західної групи українсько-го наріччя. Вони є окраїнними говорами, які, розвиваючись у специфічних умовах, зберігають архаїчні особливості. Досліджувані говори здавна контактують з навколишніми українськими закарпатськими, словацькими шариськими, списькими, земплінськими та сотацькими, польськими горальськими, німецькими переселенськими на Спиші та північно-угорськими говорами. Локальна замкненість українських русинських говорів позначилась і на лексичному складі. Названі говори привертали увагу багатьох дослідників, серед яких слід згадати **О. Броха, І. Верхратського, В. Гнатюка, Геровського, І. Панькевича, В. Латту, З. Ганудель** та ін. Говори русинів-українців досліджені і методом лінгвістичної географії у таких атласах [7: 125]: „Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny“ Z. Stieberta (1956–1961), „Atlas slovenského jazyka“ (1969–1984), „Atlas gwar bojkowskich“ (1980–1991), „Атлас української мови“ (т. 2., 1988), „Загальнокарпатський діалектологічний атлас“ (1988, 1989), „Атлас українських говорів Східної Словаччини“ (1991) В. Латти та „Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини“ (1981, 1989, 2001) З. Ганудель, про який йде мова далі.

У нашій статті звертаємо увагу на дослідження **лексики** русинів-українців Східної Словаччини, називаємо мовознавців та їх лексикологічні, лексикографічні та лінгвогеографічні праці, присвячені даній лексиці та подаємо лексико-семантичний та етимологічний аналіз мікрогрупи назв хвороб, яка була досліджена лише в одній статті [6].

На початку 20 століття І. Панькевич (1887–1958) готував до друку *Словник закарпатоукраїнських говорів*, включно наших, і зосередив понад сто тисяч реєстрових слів [20: 19]. Самому автору вдалось остаточно зредагувати літери А, Б та початок В. Подальшому опрацюванню поміг Орест Зілінський та інші науковці, але, на жаль, їм не вдалось словник видати і матеріали словника тепер знаходяться в депозитарі *Památníku národního písemnictví* в Старах Градах біля Ічіна в Чехії.

Ініціатором дослідження лексики русинів-українців Східної Словаччини була кафедра україн-

ської мови і літератури філософського університету Університету ім. П.Й. Шафарика (тепер Пряшівський університет) з перших пір свого існування (1953 р). На першому місці слід згадати викладача кафедри, кращого діалектолога Зузану Ганудель, яка дослідила різні шари лексики. Її перу належить монографічні видання „*Назви посуду і кухонного начиння*“, „*Народні страви і напої*“ (1987). На опрацювання діалектної лексики вона використала і метод лінгвістичної географії в „*Лінгвістичному атласі українських говорів Східної Словаччини*“ у 3-ох томах (4-ий том у друку): I. Назви страв, посуду і кухонного начиння“ (1981), II. Ткацька лексика“ (1989) та III. Назви будівництва і транспорту“ (2001). У першому томі вміщено 127 карт, на яких представлено протиставлення на фонетичному, морфологічному, словотворчому і лексико-семантичному рівнях. На подібних засадах опрацьовано ткацьку лексику в другому томі атласу. У 3 томі атласу зібрано 1650 лексичних одиниць і їх варіантів з трьох тематичних шарів лексики – будівництва, транспорту та упряжі.

Сільськогосподарську лексику, назви ділянок і якісних різновидів землі, мікологічну лексику та лексику комунікації і транспорту досліджував Юрій Муличак; метрологічну термінологію та назви колорів і їх семантичні поля – Аделія Кундрат; назви свійських тварин та частин їх тіла [26] – Микола Штець. У кінці 20 століття дослідження діалектної лексики русинів-українців продовжує Любомира Милла (зоологічна лексика) та Марія Чижмарова (ботанічна лексика) [25]. Лексику комунікації в українських говорах обстежує Ленка Бенько. Питанням українсько-словацької інтерференції присвячують увагу З. Ганудель, Ю. Муличак, М. Чижмар, М. Штець [8: 710], Л. Бартко, Ю. Дудашова та ін.

У 1991 році виходить „*Атлас українських говорів Східної Словаччини*“ В. П. Латти, який після смерті автора майже 30 років чекав на своє видання. Названий атлас упорядкували Зузана Ганудель, Івор Ріпка та Мирослав Сополіга. Матеріал зібраний автором у 1951–1965 рр. у 270 населених пунктах Східної Словаччини. У ньому подано картографований матеріал до фонетичних та морфоло-

гічних явищ, а лексичний матеріал представлено на 39 картах (назви жениха, молоді, жінки брата, тітки, шурина, старости села та ін.). З некартографованого матеріалу в атласі – лексика **будівельна** (цегла, горище, призьба, поріг, бляха, хлівець, ноші та ін.), **сільськогосподарська** (сінокос, жнива, кіся, брусок, гряділь, борозна, рілля, гній, гноївка, сокира, кузня та ін.), **лексика сільськогосподарських культур і рослин** (щавель, кольрабі, морква, льон, порічки, агрус, чорниці, яблуко, кульбаба, плетуха, чебрець, конюшина, ромашка, шипшина, терен, бузина та ін.), **зброї та транспорту** (батіг, канчук, узда, велосипед, рюкзак), **тваринницька** (худоба, звір, бугай, кінь, вепр...), **ткацька лексика** (клоччя, снувальниця, потак, ціпки...), **лексика одягу і взуття** (одежа, спідниця, оплччя, сорочка, чепець, чоботи...), **страви** (кипїти, замісити, різанці, шкварки, холодець, розсіл...), **посуду і кухонного начиння** (горня, цідилко, пляшка, масничка, кошик, корито...) і т. ін.

Багато діалектного матеріалу друкується на сторінках *Наукового збірника Музею української культури у Свиднику* (НЗ МУК), який виходить з 1965 року і дотепер побачили світ 24 томи. У наведеному збірнику в його 12 томі було опубліковано „Словник мікротопонімів українських сіл Східної Словаччини“ Миколи Дуйчака [14]. Названий автор у 2003 р. видає монографію „Антропонімія Пряшівщини“ [15], в якій представляє прізвища та прізвиська, записані у 256 селах з русинсько-українським населенням та в 14 селах зі словацько-шариським населенням. Із загального числа 4278 зібраних прізвищ понад 80 відсотків їх українського походження а 20 відсотків – польського, німецького, угорського, румунського, єврейського, словацького, чеського та іншого походження. Автор подає лексико-семантичний, словотвірний та етимологічний аналіз записаного матеріалу та порівнює його з сучасними офіційними словацькими записами.

Далі розглянемо мікрогрупу назв хвороб, які побутують в українців Східної Словаччини, записані нами та вибрані з „Атласу українських говорів Східної Словаччини“ В. П. Латти. Мікрогрупу аналізованих назв хвороб становлять: **нежить, кір, жовтяниця, ревматизм, тиф**.

1.0 Українському літературному **нежить** відповідають у досліджуваних говорах такі номінації: *натха, натка, нежет, нежыт, ріма*.

1.1 Діалектна назва *натха, натка*, яку Махек виводить з *nadchnuti se „dechem nakaziti se“* [19: 387], співвідноситься із словацьким літературним *nádcha* та діалектним *padka* [22: 94].

1.2 Найменування *нежет, нежыт* дорівнює загальновідомій українській назві *нежить*, яку автори словника польської мови поєднують з дієсловом *жити* [12: 62].

1.3 Назва *ріма*, яка наявна і в сусідніх словацьких шариських говорах, де *řima* т.с. [3: 209], пов'язана, мабуть, з чеським *řima* т.с.

2.0 **Кір** має в українських русинських говорах такі відповідники: *віспа, віс'на, вуспа, вус'на, кіза*

віспа, кіягні, осыпкы, осіпки, осыпка, восыпкы, восыпка, руклі.

2.1 Назви з коренем *-сип-* мотивовані основним симптомом захворювання – висипом на тілі [6: 303]. Пор. словацьке *osipki* [3: 191], рос. *оспа*, білор. *воспа* „висипана хвороба, чума“, пол. *ospa* „віспа“, вл., нл. *wospica* „кір“, болг. *оспа* „висипка на тілі“, словен. *osepnice* „віспа“. Уже в праслов'янській мові було *osъpa*, яке виникло з **obsъpa*, утворене з дієслова **o-sъpati* „осипати“ [16,1: 405].

2.2 Новіша назва хвороби *кіягні* виникла під впливом словацького літературного *kiahne*.

2.3 Діалектне найменування *руклі*, записане В. Латтою лише в одному населеному пункті, в Остурні, неясного походження.

3.0 Відповідно до літературного **жовтяниця**, що відоме як хвороба Боткіна (від імені лікаря що її визначив), у досліджуваних говірках виступають такі варіанти лексеми: **жоутачка, жоут'ачка, жоутенка**. Всі засвідчені назви – деривати кореня *жовт-*, що відображає один з характерних симптомів цього захворювання – жовте забарвлення шкіри під час захворювання.

3.1 Назву **жоут'ачка** можна порівняти з пол. *zołtaszka*, слов. літературним *žltáčka*, діал. шариським *жултачка* [3: 241], рос. *желтуха*.

3.2 Лексема **жоутенка** дорівнює чес. *žlutenka*, яке утворене від прикметника *žlutý* за допомогою суфікса *-enk-*.

4.0 У досліджуваних українських русинських говірках для найменування ревматизму вживаються такі однослівні, двослівні і трислівні описові назви: **гостиц, гостиц', запік гостиц', гостиц' ламле куст'а, реўма, лупат' куст'а, ламе мн'я реўма, кіст'а ламле, кости му ламле, бол'ят' крижы, болім' пуперек**.

4.1 Форма **гостець**, крім українського літературного, відома і в словацькій та чеській мовах *hostec*, в слов. шариських говорах *hoscec* [3: 209]. Походження слова не зовсім ясне. Вважають його здрібненим до *gostь* [19: 178].

4.2 Найменування **реўма** виникло, мабуть, під впливом словацького літературного *reuma* „choroba s prudkými opakujícími sa bolest'ami, najmä v klboch, vo svaloch a pod.“ [23, III: 733], чес. *řevma* т.с. Назва походить з грец. *reuma* „розтікання, боління в костях“ [10: 419].

4.3 Перший компонент найменування **лупат' куст'а** можна порівняти зі слов. *lúpat'* „bodavo boliet' (pri reumatizme)“, чес. *lupat'* „píchat“ [10: 295]; основне значення – видавати короткі звуки; *luplo mi v križi = ruplo, chruplo, loupe mi v kostech* [19: 344].

4.4 Описові назви з компонентом ламати пов'язані з тим, що взагалі у слов'ян болі костей, м'язів, суглобів окреслювалися словами щеміти, нити, ламати [1: 36; 16, III: 188].

4.5 У двослівних назвах **бол'ят' крижы, болім' пуперек** вказують на місце болю.

5.0 Найменуванню **тиф** у досліджуваних говірках дорівнюють назви: **тіфус, тифус, глушкан'а, колера**.

5.1 Народне *тіфус*, *тифус* (словацьке літературне *týfus*) походять з грецького *tyfos* „dým, otámení horečkou“ [10: 495]. Назви *тіфус*, *тифуст* засвідчені Й. Дзензелівським на Закарпатті [13: 326].

5.2 Лексему *глушкан'а*, фіксовану і Грінченком (*глушканя*) [11, I: 292], утворено з дієслова *глушити* (затмарювати), мотивується затмаренням свідомості людини при захворюванні. У закарпатських говорах побутують форми: *глушаня*, *глуша*, *глушканя* [13: 326]. Порівняй і слов. діалектне *hluchavka* „*hluchá choroba, týfus*“ [6: 302].

5.3 Засвідчена нами в досліджуваних говірках і назва *колера*, якою позначають дві хвороби: тиф і холеру. Назва походить з грецького холоц, яке озна-

чає „жовч“ [24, IV: 254]. Варіанти аналізованої назви зафіксовані і Й. Дзензелівським на Закарпатті – *колера*, *колера*, *коллера* „холера“ [13: 328].

Між записаними нами діалектними назвами деяких хвороб, що побутують в українських русинських говірках Східної Словаччини, зустрічаються старі назви типу *глушкан'а*, *колера*, які вже молоде покоління майже не вживає, але засвоєні у народі й назви з наукової медичної термінології типу *тіфус*, *кйагні*. Літературна міжнародна лексика витісняє діалектні слова, а представники старшого покоління вживають із старими назвами і їх літературні відповідники.

Література

1. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. – Київ: Наукова думка, 1990. – 232 с.
2. Брех О. Угросское наречие села Убля. – Санктпетербург, 1899.
3. Buffa F. Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. – Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1953.
4. Вархол Й. 3 книжкових видань 1994–2000 // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику.– Пряшів, 2001.– № 22. – С. 476–486.
5. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. – Львів, 1899. – Ч. 1; 1901. – Ч. 2.
6. Ганудель З. Спостереження над медичною номенклатурою українських говорів Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1990. – № 16. – С. 301–320.
7. Ганудель З. Мова русинів-українців Східної Словаччини у загальноукраїнському контексті // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали наук.-практ. конф. – Ужгород: Патент, 1993. – С. 121–126.
8. Ганудель З. Розвиток мовознавства на кафедрі української мови і літератури // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів: Ехцо, 1995.– № 20. – С. 707–712.
9. Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори // ЗНТШ.– Львів, 1900. – Т. XXXV–XXXVI; Словаки чи русини? // ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. XLII.
10. Holub J., Lye S. Stručný etymologický slovník jazyka českého. – Praha: SAV, 1968.
11. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: У 4 т. – Київ: АН УРСР, 1959.
12. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – Київ: Наукова думка, 1991.
13. Дзензелівський Й. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика).– Ужгород, 1993. – Ч. III.
14. Дуйчак М. Мікротопонімія сіл Старинської долини (лексико-семантичні групи та структура) // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику.– Пряшів, 1985. – Т. 12. – С. 489–532.
15. Дуйчак М. Антропонімія Пряшівщини. – Пряшів: Privatpress, 2003. – 352 с.
16. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / За ред. О.С.Мельничука.– Київ: Наукова думка, 1982–1989. – Т. I–III.
17. Кредатус Я. Розвиток українського мовознавства на кафедрі // 50 років Кафедри української мови і літератури Філософського факультету Пряшівського університету 1953–2003. – Пряшів: Філософський факультет, 2005. – С. 27–37.
18. Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1991.
19. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: ČAV, 1968.
20. Мушинка М. Іван Панькевич та сучасний стан дослідження його спадщини // Іван Панькевич та питання літературної мови. – Пряшів, 2002. – С. 10–25.
21. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938.
22. Ripka I. Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. – Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1981.
23. Slovník slovenského jazyka. I.–IV. – Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1959–1965.
24. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – Москва, 1964. –1973.
25. Čizmarová M. Botanické názvy v ukrajinských nárečiach východného Slovenska. – Prešov: Filozofická fakulta PU, 2007. – 168 s. // <http://www.pulib.sk>
26. Штець М. Термінологія, пов'язана з годівлею свійських тварин і птахів у говорах українців Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів: Ехцо, 1995. – Т. 16. – С. 323–343.